

Ks. JERZY KUŁACZKOWSKI, Stalowa Wola

KONCEPCJA MĄDROŚCI I JEJ WYCHOWAWCZA FUNKCJA W UJĘCIU KSIĄG SAPIENCJALNYCH STAREGO TESTAMENTU

1. Mądrość na Starożytnym Wschodzie – 2. Starotestamentalny nurt mądrościowy –
3. Natura mądrości – 4. Literackie formy mądrościowe – 5. Formacja mądrościowa

Pojęcie mądrości w Starym Testamencie jest złożone i szerokie. Na pierwsze miejsce wysuwa się pytanie, czym jest mądrość i jakie jest jej miejsce w duchowym życiu człowieka. Odpowiedź na to pytanie wymaga znajomości izraelskiego nurtu mądrościowego, reprezentującego mądrość Starego Testamentu, zapoczątkowanego i kierowanego przez kompetentnych jego przedstawicieli. Trwałym owocem ich działalności jest spuścizna literacka, w której ta mądrość jest opisana, rekomendowana i którą określa się jako księgi mądrościowe.

Do zbioru ksiąg mądrościowych należą: Księga Hioba, Księga Psalmów, Księga Przysłów, Księga Kohelecia, Pieśń nad Pieśniami, Mądrość Syracha oraz Księga Mądrości¹. Tak ujmuje je chrześcijański kanon ksiąg świętych. Kanon hebrajski uznaje tylko pięć protokanonicznych ksiąg mądrościowych napisanych i przechowanych w języku hebrajskim. Zalicza się tu następujące księgi: Ps, Hi, Prz, Pnp, Koh. Występują one w trzeciej części kanonu hebrajskiego, zwanej Pismami.

Wszystkie księgi mądrościowe powstały w izraelskim środowisku mądrościowym, w różnych okresach. Są one wyrazem literackiej twórczości mędrców. Początki ich powstawania sięgają czasów króla Salomona, czyli X w. przed Chr. Natomiast koniec działalności mędrców przypada na I w. przed narodzeniem Chrystusa². Jak zatem widać, czas powstania ksiąg mądrościowych jest bardzo rozległy.

Chociaż księgi te wyrosły na gruncie izraelskich zainteresowań dydaktycznych i mądrościowych, to mają one jednak wiele wspólnego z podobnymi dążeniami innych narodów zamieszkujących tereny Starożytnego Wschodu, z którymi zetknął

¹ H. LANGKAMMER, *Stary Testament odczytany na nowo*, Lublin 1992, s. 242.

² S. POTOCKI, *Rady Mądrości*, Lublin 1993, s. 5; TENŻE, *Księgi mądrościowe Starego Testamentu*, w: L. STACHOWIAK (red.), *Wstęp szczegółowy do Starego Testamentu*, Poznań 1990, s. 384–489; J.S. SYNOWIEC, *Mędrca Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1990.

się Izrael. O istnieniu takich dążeń oraz ich przedstawicieli wspomina sama Biblia (Arabia — 1 Krl 5,10; Jr 49,7; Ba 3,22; Massa — Prz 30,1; 31,1; Edom — Hi 2,21; Ab 8; Egipt — Rdz 41,8; Wj 7,11; 1 Krl 5,10; Iz 19,11-15; Mdr 17,7; Babilonia — Iz 47,10-13; Jr 10,7; 50,35)³. Pisma o charakterze dydaktycznym i mądrościowym, zarówno w Biblii, jak i poza nią, wykazują nie tylko pewne podobieństwa treści, ale posługują się także swoistymi dla tej dziedziny twórczości literackiej formami i środkami stylistycznymi. Należą do nich głównie przysłowia i nauki utrzymane w tonie napominającym. Formy te występują razem z innymi, powszechnie używanymi środkami ówczesnego piśmiennictwa, które mają ułatwić zrozumienie i przyjęcie zawartej w utworach treści. Dlatego korzenie ksiąg mądrościowych sięgają także pozabiblijnych utworów mądrościowych. Wśród zachowanych do dziś utworów starożytnych pozabiblijnych można wyróżnić szczególnie dzieła należące do dydaktycznej i mądrościowej literatury Egiptu i Mezopotamii⁴. Izraelskie księgi mądrościowe należą zatem do szerszego nurtu mądrości Starożytnego Wschodu, który reprezentują także utwory pozabiblijne. Należy stwierdzić, że utwory te, chociaż swoją formą i treścią nie dorównują izraelskim utworom mądrościowym, jednakże zasługują na uwagę, ponieważ pochodzą z odległej przeszłości i należą do wspólnego dziedzictwa, świadczącego o kulturze ludów, z którymi stykał się Izrael. Mają one także wiele cech wspólnych z natchnionymi księgami mądrościowymi Starego Testamentu.

Ogólnie można stwierdzić, że przedmiotem tych utworów jest poszukiwanie istoty mądrości. W ujęciu wschodnim, mądrość jest praktyczną umiejętnością życia, dzięki której człowiek mógł wykorzystać dostępne mu dobro, a uniknąć grożącego mu zła. Jednakże autorzy mądrościowych pism pozabiblijnych nie używają na określenie mądrości nawet nazwy odpowiadającej izraelskiemu określeniu mądrości (*hakam*). Ich osiągnięcia sprowadzały się głównie do opisu niektórych elementów wiedzy o świecie i życiu ludzkim oraz do podawania rad i napomnień dotyczących postępowania człowieka.

1. Mądrość na Starożytnym Wschodzie

Kraje Starożytnego Wschodu podejmujące zagadnienia mądrościowe, które miały pośredni wpływ na mądrość Starego Testamentu, reprezentowane są głównie przez: Egipt, Mezopotamię i Kanaan.

1.1. Egipt

Zagadnienia mądrościowe w starożytnym Egipcie były podejmowane przez pisarzy pełniących zwykle obowiązki na dworach faraonów. Byli oni starannie przy-

³ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 7.

⁴ H. GRESSMAN, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, Berlin–Leipzig 1962; J.B. PRITCHARD, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1955.

gotowywani do swoich funkcji poprzez gruntowne wykształcenie. Dokonywało się to najpierw w szkołach prowadzonych przez urzędników królewskich, następnie w szkołach istniejących przy dworach faraonów i świątyniach. Proces uczenia obejmował umiejętność przepisywania tekstów, ortografii, układania listów i podań. Relacje pomiędzy nauczycielem i uczniem określano jako relację „ojciec – syn”. Miejsce pobierania nauki, którym była szkoła, określano wówczas „domem życia”. Jako pomoce w procesie nauczania służyły podręczniki, zawierające wzory różnego rodzaju stylów, których znajomość była absolutnie konieczna i potrzebna przyszłym urzędnikom⁵. Uczeń zapoznawał się również z szeregiem przysłów, upomnień i zasad, określających postępowanie urzędnika królewskiego. Ich wykształcenie było bardzo wysokie. Niejednokrotnie obejmowało także znajomość obcych języków, co było wykorzystywane przy korespondencji z władcami innych państw. To właśnie ta grupa ludzi, czyli pisarze i urzędnicy, są autorami literatury mądrościowej Egiptu. Na dalszym etapie dziejów Egiptu, zwłaszcza z nastaniem państwa nowego, nauczanie mądrościowe zostało podjęte także przez kapłanów oraz pisarzy nie związanych ze środowiskiem dworskim⁶.

Mądrościową twórczość Egiptu reprezentują głównie utwory mające formę nauk (instrukcji), które z czasem były dopełniane innymi utworami⁷. Udzielali ich królowie i dostojnicy dworu królewskiego. Były one skierowane do synów królewskich, wodzów i urzędników państwowych⁸. Nauki te powstały już we wczesnym okresie historii Egiptu. Do naszych czasów zachowało się część takich nauk, głównie w postaci fragmentów lub tylko tytułów⁹. Utwory te zawierają szereg pouczeń o charakterze imperatywnym (nakazy lub zakazy). Przedmiotem ich jest *maat* rozumiane najczęściej jako porządek kosmiczny i etyczny, czczony jako bóstwo. Przestrzeganie tego porządku zapewnia człowiekowi doczesną pomyślność i pośmiertne szczęście. Należy zaznaczyć, że w tekstach mitologicznych *maat* służy określeniu bogini, dlatego też *maat* nie można utożsamiać z mądrością w takim znaczeniu, jak nakreśla to Stary Testament¹⁰. Ponadto zabarwienie mądrościowe mają takie pisma egipskie, jak; niektóre zapowiedzi przyszłości, upomnienia czy lamentacje, utwory

⁵ B. VAN DE WALLE, *Problemes relatifs aux methodes d'enseignement dans l'Egypte ancienne*, w: *Les Sagesses du Proche-Orient ancien*, Paris 1963, s. 191–207.

⁶ R. ANTHES, *Lebensregeln und Lebensweisheit der alten Ägypter*, w: *Der Alte Orient* 32, Leipzig 1933; F. BISSIG, *Altägyptische Lebensweisheit*, Zurich 1955.

⁷ H. BRUNNER, *Die Weisheitsliteratur*, w: B. SPULER (wyd.), *Handbuch der Orientalistik*, t. I, cz. 2, Leiden 1952, s. 90–110; H.H. SCHMID, *Wesen und Geschichte der Weisheit. Eine Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur*, BZAW 101 (1966), s. 8–84; W. MCKANE, *Proverbs. A New Approach*, London 1970, s. 51–150.

⁸ H.D. PREUSS, *Einführung in die alttestamentliche Weisheitsliteratur*, Stuttgart 1897, s. 13n.

⁹ J.A. WILSON, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, w: J.B. PRITCHARD (red.), Princeton 1969³, s. 412–425.

¹⁰ A. VOLTEN, *Der Begriff der Maat in den ägyptischen Weisheitstexten*, SPOA, s. 73–99; S. MORENZ, *Bóg i człowiek w starożytnym Egipcie*, Warszawa 1972, s. 111–129.

w formie pieśni, dialogów, mity. Na uwagę zasługują także wykazy nazw, służące starożytnym Egipcjanom do utrwalania ich mądrości z dziedziny przyrodoznawstwa i geografii¹¹. Ogólnie należy stwierdzić, iż literatura mądrościowa Egiptu nie ma jednak wyraźnie wypracowanej koncepcji mądrości. Pouczenia w niej zawarte mają głównie charakter utylitarny, czyli użyteczny. Co się natomiast tyczy zależności pomiędzy mądrościową literaturą Egiptu a księgami mądrościowymi Starego Testamentu, to nie tyle należy mówić o bezpośredniej zależności pomiędzy nimi, ile raczej o wspólnym podłożu zainteresowań mądrościowych, które musiały w wielu punktach zejsć się ze sobą¹².

1.2. Mezopotamia

Mądrościowa literatura Mezopotamii jest spuścizną literacką wielu narodów, które w starożytności zamieszkiwały te tereny¹³. Spośród tych narodów należy wylizczyć: Sumerów, Akkadyjczyków, Babilończyków i Asyryjczyków¹⁴. Choć każdy z tych narodów pozostawił po sobie własne piętno na literaturze, to jednak podstawowa treść i forma tych utworów stanowią wspólną własność tego samego podłoża kulturowego. Najstarsze teksty mądrościowe Mezopotamii sięgają okresu rządów Sumerów i Akkadów. Również na tym terenie istniały szkoły kształcające pisarzy¹⁵. W szkołach tych tworzono teksty mądrościowe. Organizację tych szkół oraz ich programy można poznać dzięki tekstom, które dotrwały do naszych czasów¹⁶. Do bardziej znanych utworów mądrościowych zalicza się dysputy i bajki¹⁷. Występują także pouczenia, zbiory przysłów, wykazy imion i nazw. Jak wynika z zachowanej literatury, mezopotamskie zainteresowania dydaktyczne i mądrościowe zmierzały w różnych kierunkach. W pierwszej kolejności chodziło o poznanie świata i człowieka. Jest to widoczne w dysputach, których celem było ustalenie wartości tego świata. Ponadto przysłowia zachowane z tamtych czasów podejmują ocenę różnych przejawów życia ludzkiego. W środowisku mezopotamskim mniejsze zastosowanie znajdowały pouczenia i napomnienia z gatunku nauk¹⁸. Mądrościowa myśl Mezopotamii

¹¹ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 28.

¹² H. HUMBERT, *Recherches sur les sources égyptiennes de la littérature Sapientiale d'Israel*, Neuchâtel 1929; G. BRYCE, *A Legacy of Wisdom. The Egyptian Contribution to the Wisdom of Israel*, London 1979; H. CAZALLES, *Les débuts de la sagesse en Israel*, SPOA, s. 27–29.

¹³ W.G. LAMBERT, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960, s. 150–212; G.R. CASTELLINO, *Sapienza babilonese*, Torino 1962, s. 78–96.

¹⁴ LAMBERT, *dz. cyt.*

¹⁵ J.J.A. VAN DIJK, *La sagesse sumero-akkadienne. Recherches sur les genres littéraires des textes sapientiaux*, Leiden 1953, s. 21–27; A. FALKENSTEIN, *Die babylonische Schule*, Saec 4 (1953), s. 125–136.

¹⁶ A. DEIMEL, *Schultexte aus Fara*, Leipzig 1923; S.N. KRAMER, *From the Tablets of Sumer*, Indian Hills–Colorado 1956; wyd. pol.: *Historia zaczyna się w Sumerze*, Warszawa 1961.

¹⁷ LAMBERT, *dz. cyt.*, s. 156–121; CASTELLINO, *dz. cyt.*, s. 78–96.

¹⁸ S.N. KRAMER, *Sumerian Literature. A General Survey*, w: G.E. RIGHT (red.), *The Bible and Ancient Near East*, London 1961, s. 249–266.

szła w kierunku wykazu nazw rzeczy i zjawisk występujących w świecie. Znalazło to wyraz w licznych dysputach i przysłowiach. Pisma tego rodzaju były kierowane do całej społeczności. Nie wyrastały one z określonych założeń jakiegoś systemu mądrościowego. Chodziło w nich jedynie o zdobycie wiedzy o świecie, w którym żyje człowiek¹⁹, i dostarczenie tej wiedzy człowiekowi w tym celu, aby dostosować postępowanie ludzkie do wymogów stawianych przez życie²⁰

Chociaż istnieją pewne podobieństwa mądrościowych tekstów mezopotamskich z analogicznymi utworami Starego Testamentu²¹, to jednak nie można zbytnio utożsamiać od siebie obu tych typów twórczości literackiej²².

1.3. Kanaan

Również kultura Kanaanu, która nie udokumentowała swojej mądrości tekstami mądrościowymi, mogła oddziaływać na izraelską literaturę mądrościową²³. O wypracowaniu takiej kultury mądrościowej na tych terenach świadczy analiza tekstów w fenickim mieście portowym Ugarit²⁴. Interesujący jest fakt znalezienia wśród tekstów z tego miasta, poza oczywiście oryginalnymi tekstami sapiencjalnymi, także mezopotamskich pism mądrościowych²⁵. Z pism tych wynika, że w Ugarit istniał stan pisarzy. Odkryto także szkoły pisarzy, budynki szkolne i prywatne biblioteki²⁶. Zależność pomiędzy mądrościową literaturą Kanaanu a mądrościową literaturą Starego Testamentu dotyczy głównie słownictwa²⁷

Ogólnie rzecz biorąc, mimo, iż zauważa się pewne podobieństwa pomiędzy izraelską literaturą mądrościową Starego Testamentu i literaturą mądrościową pozabiblijną, to należy raczej mówić nie o wpływach i zależnościach pomiędzy nimi, ale raczej o wspólnym podłożu zainteresowań mądrościowych, które przecież w wielu punktach musiały zejść się ze sobą. Nie oznacza to jednak, że starotestamentalna myśl mądrościowa została zupełnie przeniknięta do tego stopnia, iż zatraciła swoją tożsamość.

¹⁹ S. ŁACH, *Kosmogonie biblijne a kosmogonie pozabiblijne*, w: TENŻE (wyd.), *Księga Rodzaju*, Poznań 1962, s. 553; E. TESTA, *Genesi. Introduzione — storia primitiva*, Torino 1977², s. 34–38.

²⁰ VAN DIJK, *dz. cyt.*, s. 21–27; KRAMER, *From the Tablets of Sumer*, s. 21–40.

²¹ Dotyczy to zwłaszcza elementów występujących w micie o „Gilgameszu”, jak: stworzenie świata, drzewo życia, opis ogrodu rajskiego, zagadnienie życia i śmierci, potop; J. BROMSKI, *Enuma Elisz, czyli opowieść babilońska o powstaniu świata*, Warszawa 1995, s. 18–91; R. STILLERA, *Gilgamesz*, Warszawa 1967; A. HEIDEL, *The Babylonian Genesis, the Story of the Creation*, Chicago 1951².

²² G.P. COUTURIER, *Sagesse babylonienne et sagesse israelite*, ScE 14 (1962), s. 293–308.

²³ Śladów wspomnianej kultury poszukuje się głównie w przejawianiu się w literaturze mądrościowej poprzez słownictwo; zob. W.F. ALBRIGHT, *Some Canaanite — Phoenician sources of Hebrew Wisdom*, VTS 3 (1955), s. 1–15.

²⁴ D. DAHOOD, *Ugaritic studies and the Bible*, Gr 43 (1962), s. 55–79.

²⁵ J. NOUGAYRD, *Les sagesses bayloniennes. Etudes recentes et textes inedits*, SPOA, s. 41–50.

²⁶ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 48.

²⁷ ALBRIGHT, *art. cyt.*, s. 1–15.

2. Starotestamentalny nurt mądrościowy

Zapoczątkowane w odległej starożytności poszukiwania porządku świata i sensu ludzkiego życia zostały podjęte w innych wymiarach i w innym duchu przez Izrael. Mądrościowe osiągnięcia Izraela uwzględniały wprawdzie wartość dociekań ludzkich, ale ze względu na czas powstania izraelskiej literatury mądrościowej literatura ta otrzymała nowe światło poprzez wzbogacone wyższą kulturą doświadczenie i refleksję rozumową. Ponadto należy uwzględnić to, iż izraelska myśl mądrościowa powstawała i rozwijała się w specyficznej atmosferze narodu wybranego, co w zasadniczy sposób decydowało o jej oryginalności, poziomie i funkcji. Wiązało się to przede wszystkim z monoteistyczną religią i moralnością opartą na Bożym Objawieniu, zawartym w Prawie Mojżesza i pismach Proroków.

Mądrość izraelska odgrywała ważną rolę w formowaniu duchowości narodu wybranego. Przybierała formy określonego nurtu doktrynalnego i dydaktycznego. Jej początki sięgają działalności króla SALOMONA. Pismo święte ukazuje go jako wzór mędrca²⁸ Według tradycji, wiedza Salomona przewyższała mądrość wszystkich królów i mędrców. Salomon dał tego dowody zwłaszcza w praktyce sądowniczej oraz w pozostawionych przysłowiach i pieśniach (1 Krl 3,16-28; 5,9-14; 10,1-13). Jak z tego wynika, autorytet Salomona w zagadnieniach mądrościowych był ogromny. Nic więc dziwnego, że wiele utworów sapiencjalnych nawiązuje do jego postaci. Jest on bowiem zestawiany z wybitnymi mędrcami Wschodu.

Kontynuatorami nurtu mądrościowego byli ludzie określani mianem mędrców (*hakam*). Nazwa ta początkowo była odnoszona do różnych grup ludzi²⁹ Do grona mędrców zaliczano ludzi, którzy nie tylko odznaczyli się wyjątkowymi uzdolnieniami intelektualnymi, czy też osiągnęli wysoki poziom wiedzy zawodowej, lecz przede wszystkim zajmowali się niejako profesjonalnie uprawianiem wiedzy, czyli mądrości. Chronologicznie rzecz ujmując, za mądrych uważano początkowo ludzi, którzy posiadali pewne kwalifikacje zawodowe, na przykład rzemieślników (Wj 31,6; Jr 10,9), zarządców (Rdz 31,33), żeglarzy (Ez 27,8), tkaczy (Wj 35,25), itp. W późniejszym okresie nazwa „mędrzec” przysługiwała ludziom związanym z najbliższym otoczeniem króla, głównie jego doradcom politycznym i administratorom (Iz 19,11; 29,19; Jr 50,35-36; 51,57). Zdarzało się niejednokrotnie, że ich zadaniem było objaśnianie obrzędów (Iz 3,3)³⁰ Jednak głównym zadaniem mędrców przebywających na dworze króla było udzielanie rad w sprawach politycznych³¹. Tytuł

²⁸ R.B. SCOTT, *Salomon and the Beginnings of Wisdom in Israel*, Leiden 1955, s. 262–279.

²⁹ S. POTOCKI, *Z historii mędrców Izraela*, RBL 23 (1970), s. 180–198; W. MCKANE, *Prophes and Wise Men*, (Studies in Biblical Theology 44), London 1965, s. 15n.

³⁰ E.L. EHRlich, *Der Traum im Alten Testament*, Berlin 1953; H. RICHTER, *Traum und Traumdeutung im Alten Testament*, BZNF 7 (1963), s. 202–220.

³¹ T.A.H. DE BOOR, *The Counsellor*, VT 3 (1955), s. 42n.

mędrca przysługiwał również pisarzom dworskim króla, którzy redagowali oficjalne dokumenty państwowe (2 Sm 8,17; 1 Krl 4,3), co wymagało szczególnych umiejętności wrodzonych i nabytych³². Liczne teksty Starego Testamentu wspominają o mędrcach, którzy, począwszy od panowania Dawida, na dworze królewskim w Jerozolimie pełnili obowiązki pisarzy i urzędników (2 Sm 8,16-18; 20,23-25; 1 Krl 4,1-6; 1 Krn 18,16; 1 Krl 12,13; 2 Krl 18,18; 25,19; Jr 36,3.11n; Dn 1,4)³³. Z kolei nazwę „mędrzec” zaczęto odnosić do wychowawców i nauczycieli uprawiających działalność dydaktyczną³⁴. Celem tej działalności było kształtowanie prawidłowych postaw etycznych i religijnych. Wychowawcy ci działali często w specjalnych ośrodkach wychowawczych i szkolnych. Na istnienie takich ośrodków wskazuje forma i treść niektórych utworów zawartych w Księdze Przysłów (Prz 22,17-24,22; 24,23-34). Działalność dydaktyczna i mądrościowa musiała być bardzo intensywna, skoro we wspomnianej wyżej Księdze Przysłów znalazły się również utwory lub ich fragmenty pochodzące od osób nawet nieizraelskiego pochodzenia.

Udział mędrców w duchowej formacji Izraela był wielki, skoro w pewnym okresie swojej działalności doszli oni do takiego znaczenia, że ich miejsce w społeczności dorównywało pozycji kapłanów i proroków³⁵. Tak było już w VI w. przed Chr., o czym świadczą informacje zawarte w księdze działającego wówczas proroka JEREMIASZA (Jr 8,8; 18,18) lub innych proroków (Iz 3,2n; 29,14; Ez 7,26). Na podstawie powyższych tekstów można przyjąć, że udzielanie rady było równoznaczne z działalnością o charakterze dydaktycznym i mądrościowym, której zakres nie obejmował jeszcze ani dziedziny prawa, ani objawienia Bożego. Źródłem wiedzy i praktycznej działalności mędrców było bowiem przede wszystkim doświadczenie, a także refleksja nad jego wynikami. Działalność mędrców w tym czasie miała zasięg powszechny i nie zacieśniała się do określonych grup społeczności izraelskiej.

Dalsze zmiany w działalności mędrców przyniósł okres po niewoli babilońskiej. Znaczenie mędrców bardzo wzrosło, a ich działalność przybrała na sile. Przejmują oni całkowicie intelektualne i religijne przewodnictwo nad narodem. Wiąże się to z przrzuceniem rozważań mądrościowych również na teren teologii (tzw. mądrość teologiczna). Okazało się bowiem, że osiągnięcia mądrościowe oparte jedynie o doświadczenie ludzkie nie zawierały w sobie dostatecznie jasnych i pewnych ocen rzeczywistości ziemskiej, w której żył ówczesny człowiek. Optymistyczne rozwiązania mędrców starszego pokolenia zostały więc poddane krytyce, która znalazła swój wyraz w takich utworach, jak Księga Hioba i Księga Koheleta. Wskazuje to, iż mądrościowa myśl Izraela przechodziła wtedy okres swego kryzysu, który jednak nie

³² H. DUESBERG, I. FRANSEN, *Les scribes inspirees. Introduction aux livres sapientiaux La Bible*, Maredsons 1966, s. 147-176; W. HARRINGTON, *The Wisdom of Israel*, ITQ 30 (1963), s. 314.

³³ MCKANE, *Prophets and Wise Men*, s. 13-62.

³⁴ A. BARUCQ, *Le livre des Proverbes. Sources Bibliques*, 1964, s. 13n.

³⁵ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 56.

wywarł na nią wpływu destruktywnego, lecz zmusił niejako jej przedstawicieli do poszukiwania rozwiązań bardziej pogłębionych, uwzględniających przede wszystkim dane z objawienia Bożego. Tylko bowiem teologia mogła dopełnić wiedzę zbudowaną na doświadczeniach ludzkiego umysłu. Dokonać się to mogło poprzez ukazanie właściwego źródła mądrości i wyjaśnień wykraczających poza możliwości poznawcze rozumu ludzkiego. Odtąd mędrzec miał być nie tyle nauczycielem prawidłowego postępowania, ile teologiem, przejmującym stopniowo od proroków misję Bożego objawienia, przekazywaną przez Bożą mądrość. Jest to widoczne szczególnie w najmłodszej warstwie Księgi Przysłów (Prz 1–9). Fragment ten, uważany za pierwszą teologiczną syntezę izraelskich tradycji mądrościowych, ukazuje wiele punktów wspólnych nauczania mądrościowego i prorockiego³⁶ Przepowiadanie prorockie wywierało swój wpływ nie tylko ze względu na swoją treść, ale także na analogiczną funkcję. O ile bowiem prorocy pośredniczyli w przekazywaniu ludziom objawionego słowa Bożego, to głównym zadaniem mędrców będzie odtąd ukazanie możliwości i sposobów spotkania się człowieka z mądrością samego Boga.

Kolejny etap działania mędrców wiąże się z uwzględnieniem w dociekaniach mądrościowych treści istniejących już ksiąg biblijnych, zwłaszcza Prawa Mojżeszowego. Ze względu na taki nurt, mędrców zaczęto nazywać „pisarzami”, czyli uczonymi w Piśmie. Do ważnych osiągnięć tego okresu należy zestawienie mądrości Bożej z Prawem, o czym świadczą niektóre teksty (Ba 3,9–4,1; Syr 24). Pisma te podkreślają, że najpewniejszą i najbardziej skuteczną drogą osiągnięcia mądrości jest zachowywanie przepisów Prawa, ponieważ jest ono mądrością. W ten sposób dotychczasowe rozważania dotyczące natury i znaczenia dostępnej dla człowieka mądrości Bożej otrzymały sformułowania bardziej konkretne i praktyczne. Wiedzę taką mędrzy wykładali w „domach nauki” (*bet midrasz*, por. Syr 51,23). Mogły to być prywatne siedziby, które wkrótce stały się formalnymi szkołami mądrości, gdzie pod kierownictwem mistrza jego synowie, czyli uczniowie, nabywali prawdziwej mądrości.

Osiągnięcia końcowego okresu mądrościowej twórczości Izraela ukazuje Księga Mądrości (I w. przed Chr.)³⁷ Wynika z niej, iż ówcześni mędrzy nie tylko potrafili zabezpieczyć spuściznę swoich poprzedników, ale nawet dobrze wykorzystać wypracowane przez nią formy i metody opisu dla uwydatnienia bogactwa i wartości, jakie tkwiły w nauce o mądrości narodu wybranego. Poza tym, dopiero w tym okresie mędrzy przedstawili w sposób dotychczas niespotykany prawdę o życiu pozagrobowym. Należy dodać, że wielkości i znaczenia wkładu doktrynalnego mędrców nie

³⁶ R.N. WHYBRAY, *Wisdom in Proverbs. The concept of Wisdom in Proverbs 1–9*, w: *Studies in Biblical Theology*, London 1965, s. 15; S. POTOCKI, *Układ literacki Prz 1–9*, RTK 18 (1971), z. 1, s. 51–84.

³⁷ S. VIRGULIN, *Sapienza*, w: T. BALLARINI (red.), *Introduzione alla Bibbia*. t. III, Bologna 1978, s. 489.

wyczerpuje treść znanych ksiąg mądrościowych. Wpływy mądrościowe oddziaływały także na niektóre pisma historyczne, prorockie i inne księgi biblijne³⁸.

3. Natura mądrości

Głównym przesłaniem ksiąg mądrościowych jest mądrość. Autorów wspomnianych dzieł interesuje pytanie: W jaki sposób człowiek powinien ułożyć swoje życie, aby przyniosło mu ono szczęście? Przy tej okazji poruszane są zagadnienia głębsze, chociażby problem cierpienia czy zła istniejącego w świecie. Jest to zatem poszukiwanie pełnej wiedzy o życiu ludzkim i jego problemach. Swoistą metodą, którą posługują się mędrzy w poszukiwaniu takiej wiedzy, jest metoda sapiencjalna. Polega ona na szukaniu odpowiedzi na postawione pytania poprzez odwołanie się głównie do doświadczenia i rozumowania. Mędrzec zatem nie czerpie podstawowych rozwiązań bezpośrednio od Boga, ale odwołuje się głównie do doświadczenia własnego i poprzednich pokoleń³⁹. Ponieważ jednak rozum ludzki nie jest zdolny do poznania pełnej prawdy, należy się oprzeć również na objawieniu Bożym. W ten sposób wiedza prawdziwego mędrca łączy w sobie dwa elementy: wyniki doświadczenia ludzkiego oraz tradycyjną naukę Bożą.

Wiedza ta, określana jako mądrość, kryje w sobie wiele treści i ma bardzo szerokie zastosowanie. Ponadto jej natura była ujawniana stopniowo. Równocześnie można zauważyć wiele nazw służących na określenie mądrości. Wykaz ważniejszych terminów wyrażających mądrość w jej różnych odmianach znaleźć można we wstępie do Księgi Przysłów. Najbardziej odpowiednim terminem określającym mądrość wydaje się być *daat* – wiedza. Nazwa ta określa wiedzę o charakterze religijnym, którą człowiek otrzymuje wraz z mądrością po to, by mógł w sposób prawidłowy kształtować swoje życie i postępowanie. Inne terminy określające mądrość to *musar* – karność i *jirat Jahwe* – bojaźń Boża. Pierwszy termin określa umiejętność panowania nad sobą i wewnętrzną dyscyplinę, osiągniętą drogą osobistego wysiłku, wspomaganego metodami wychowawczymi z zewnątrz (rodzice, nauczyciele), podejmowanymi od lat najmłodszych. Drugi termin to szeroko rozumiana pobożność, która usuwa przeszkody i przysposabia do przyjęcia i zrozumienia wiedzy religijnej, będącej istotnym elementem mądrości. Przejawem mądrości dojrzałej są postawy duchowe i sprawności określane jako: rozumność (*tebunah*), umiejętność (*binah*), roztropność (*sekel*), rada (*esah*)⁴⁰. Jednak mądrość, którą ukazują księgi dydaktyczne, można zasadniczo sprowadzić do dwóch jej źródeł: mądrości ludzkiej i mądrości

³⁸ POTOCKI, *Księgi mądrościowe Starego Testamentu*, s. 383–489.

³⁹ J.G. WILLIAMS, *Those who ponder Proverbs. Aphoristic Thinking and Biblical Literature*, Sheffield 1981, s. 80.

⁴⁰ POTOCKI, *Księgi mądrościowe Starego Testamentu*, s. 385.

Bożej. Oba te rodzaje mądrości mają jeden i ten sam cel. Zmierzają do nauczania właściwego, poprawnego i dobrego życia. Jednakże ich natura oraz źródła są różne.

Mądrość ludzka ma w swej początkowej fazie głównie znaczenie praktyczne, opiera się bowiem na doświadczeniu życiowym, dostępnym każdemu człowiekowi. Polegało ono na uważnej i świadomej obserwacji różnych przejawów życia ludzkiego. Były one badane, analizowane i uogólniane⁴¹. Wyniki tych spostrzeżeń były z kolei podawane w formie krótkich sentencji dydaktycznych. Tak, między innymi, powstawały pierwsze przysłowia. Nie miały one charakteru nakazów lub zakazów, ale obiektywnie opisywały różne strony postępowania ludzkiego i w ten właśnie sposób pouczały. Chociaż postawy człowieka są bardzo szerokie i trudno je nieraz opisać szczegółowo, to jednak można wyróżnić w zachowaniach człowieka cechy, które są typowe, czyli powtarzające się. Stąd też występują one u wszystkich ludzi, niezależnie od kultury czy religii. Należy jednak zaznaczyć, iż mądrość w Izraelu ma swoją specyfikę. Wiąże się to z tym, iż mądrość czysto ludzka nie ma zupełnie charakteru świeckiego. Zostaje ona bowiem zawsze w pewien sposób podporządkowana mądrości Bożej⁴². Dla mędrców izraelskich ważne są rezultaty obserwacji życia i wynikająca stąd wiedza ludzka, która powinna obejmować także podstawowe wykształcenie, jakie jest konieczne dla prawidłowego postępowania.

Ważną rolę w rozwoju mądrości odegrały także kontakty międzyludzkie. Towarzyszyła im bowiem zazwyczaj wymiana myśli czy też doświadczeń. Poszukiwania ludzkiej mądrości nie dają jednak ostatecznych rozwiązań. Mędrzy Izraela zdają sobie sprawę, że życie każdego człowieka, a w sposób szczególny życie Izraela, pozostaje w ścisłej łączności z Bogiem. Dlatego mądrość ludzka musi być wzbogacona o inne źródło, które można ogólnie zdefiniować w zdaniu: „Początkiem mądrości jest bojaźń Boża”. Mądrość Boża przewyższa mądrość ludzką w sposób zasadniczy. Jest to oczywiste, ponieważ mądrość Boża ma charakter nadprzyrodzony. W Piśmie świętym jest wiele miejsc przepojonych pochwałą tej mądrości. Świadczy to o niezwykłej doskonałości, pełni i odrębności wiedzy Bożej. Dlatego też jest ona niezgłębiona dla człowieka i w swej pełni nieosiągalna. Jednakże Bóg udziela jej człowiekowi w takim stopniu, na ile jest ona mu potrzebna.

Mądrość Boża daje się poznać w różny sposób. Podstawowym źródłem poznania mądrości Bożej jest wspaniałość wszechświata, wszystkie dzieła natury stworzone przez Boga. Tę mądrość można nazwać „mądrością natury”. Sławią ją liczne

⁴¹ G. VON RAD, *Theologie des Alten Testament*, München 1957, s. 430–454, wyd. pol.: *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 327–354; A. DURBALE, *Ou en est l'etude de la literature sapientielle?*, *ETHL* 44 (1968), s. 419; R.E. MURPHY, *Form Criticism and Wisdom Literature*, *CBQ* 31 (1969), s. 478n; F. MORIARTY, *Living with Tradition; Israel's Quest for Wisdom*, *Way* 21 (1981), s. 85n.

⁴² SCHMID, *art. cyt.*, s. 144; G. ZIENER, *Die altorientalische Weisheit als Lebenskunde. Israels neues Verständnis und Kritik der Weisheit*, w: J. SCHREINER (wyd.), *Wort und Botschaft*, Würzburg 1967, s. 259; J.L. CRENSHAW, *Old Testament Wisdom. An Introduction*, London 1982, s. 24.

poematy biblijne⁴³. Ponadto mądrość Boża daje się poznać w historii narodu wybranego, którym kierowała w sposób niezwykły i skuteczny. Dzięki tej mądrości niektórzy ludzie doszli do sławy i wielkości nieprzemijającej (Syr 44–49; Mdr 12–19). Naukę tej mądrości można najłatwiej odnaleźć w wypowiedziach mędrców oraz w Prawie Mojżeszowym, które mędrzy wykładają po niewoli babilońskiej (Syr 24).

Ważnym źródłem przekazującym mądrość uzyskaną drogą osobistego doświadczenia była tradycja. Dzięki niej wiedza osiągnana i formułowana przez mądrych, zwykle anonimowych ludzi stawała się własnością wspólną i mogła służyć wszystkim. Ponadto przekazywana z pokolenia na pokolenie podlegała weryfikacji, była poszerzana i uzupełniana, co pozytywnie wpływało na jej pewność. W przekazywaniu mądrości korzystano z tradycji ustnej, która z czasem była spisywana i zestawiana w grupy tekstów o podobnych właściwościach.

Religijny charakter mądrości izraelskiej ma ważne następstwa praktyczne. Skoro prawdziwa mądrość pochodzi od Boga, to każdy, kto chce ją otrzymać, musi mieć prawidłowe odniesienie do Niego. Dlatego człowiek mądry jest równocześnie człowiekiem pobożnym. Miarą mądrości i jej warunkiem jest zatem zachowywanie przepisów Prawa. Każdy, kto żyje inaczej, jest nazwany głupcem lub bezbożnikiem. Pomiedzy człowiekiem mądrym a człowiekiem głupim istnieje ogromna różnica, widoczna w skutkach ich postaw życiowych. Jedni idą za wskazaniem mądrości, która obdarza ich licznymi dobrami, drudzy natomiast trzymają się głupoty, która nie potrafi dać im nic pozytywnego⁴⁴.

Ponieważ od odpowiedniego postępowania człowieka zależy jego szczęście lub tragedia, mędrzy ukazują mądrość wzywającą wszystkich do korzystania z jej darów. Najważniejszym z tych darów jest samo życie oraz dobre i trwałe imię. Głupców natomiast czeka śmierć i wymazanie ich imienia. Są to sankcje realizujące się głównie w życiu doczesnym.

Należy zaznaczyć, że mądrość ma przede wszystkim charakter praktyczny. Nie stanowią jej zagadnienia spekulatywne i abstrakcyjne, ale konkretne i żywe. Można ją określić jako trwałą umiejętność poprawnego, dobrego i skutecznego postępowania w życiu codziennym. Jest to zatem duchowe wyposażenie człowieka, które powinien zdobyć, aby jego życie było na odpowiednim poziomie. Nauczyć się tego może każdy, kto chce i korzysta z odpowiednich pomocy pod kierownictwem mędrca. Ponadto mądrość, oprócz elementu praktycznego, ma wyraźny element religijny. Te oba przymioty są ze sobą nierozłącznie związane. Mądrość bowiem w swej najgłębszej istocie jest darem Boga, udzielanym przede wszystkim temu, kto jest pobożny. Właśnie dzięki elementowi religijnemu mądrość izraelska wyróżnia się od wszystkich innych filozofii o przewadze elementu spekulatywnego⁴⁵ Bóg bowiem

⁴³ Iz 40,13n; Jr 10,12; Ps 104,24; Syr 42,15–43,33; Hi 28.

⁴⁴ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 84–85.

⁴⁵ POTOCKI, *Z historii mędrców Izraela*, s. 180–198.

wybrał naród izraelski, związał go ze sobą przymierzem, wychował i wykształcił przez Prawo i proroków, a nauką mędrców przygotował na nadchodzący okres religii uniwersalistycznej, objawionej w pełni w Nowym Testamencie.

4. Literackie formy mądrościowe

Jeśli mądrość miała dotrzeć do człowieka i osiągnąć właściwy skutek, czyli kształtować określoną postawę ludzi, zapewnić im pomyślne życie, powinna być dla nich zrozumiała i możliwa do realizacji. Należało ją zatem podać w odpowiedniej formie. Dlatego księgi mądrościowe wyróżniały się spośród innych ówczesnych utworów nie tylko swoistą treścią, ale także odpowiednimi formami literackimi i właściwościami stylistycznymi. Oba te elementy są zresztą w każdym rodzaju twórczości literackiej ściśle ze sobą związane. Specyfika dydaktycznych i wychowawczych założeń, celów i metod literackiego środowiska mędrców wymagała stosowania form o szczególnych właściwościach literackich. Chociaż mędrcy posługują się niekiedy środkami literackimi spotykanymi także w innych dziedzinach literatury biblijnej, to jednak w większości tworzą formy oryginalne.

Jeśli chodzi o literacką stronę utworów dydaktycznych, należy tu rozgraniczyć ich rodzaj literacki oraz formy stylistyczne. Rodzaj literacki dotyczy formy całej księgi, która może być zwykłym zbiorem nauk dydaktycznych, dramatem, dialogiem, pochwałą mądrości itp. W tym znaczeniu każda księga mądrościowa posiada odrębny rodzaj literacki. Istnieją jednak pewne formy literackie występujące we wszystkich rodzajach literackich. Ich zakres jest o wiele mniejszy, lecz jest ich więcej. Poszczególni autorzy używają ich jako tworzywa dla zbudowania odpowiedniej konstrukcji dla całej księgi. W zależności od ich doboru księga posiada taki, czy inny styl.

Wiele jest mądrościowych form stylistycznych. Wśród nich niektóre powtarzają się często i posiadają znaczenie zasadnicze. Jedną z najstarszych i podstawowych form przekazujących treść dotyczącą formacji mądrościowej jest przysłowie. W słownictwie hebrajskim określano je terminem *masal*⁴⁶, które wyrażało nie tylko tego rodzaju formę literacką, ale odnosiło się także do charakterystycznych sytuacji z życia ludzkiego, opisywanych również przez inne formy literackie. Niezależnie od znaczenia nazwy *masal*, w utworach mądrościowych określa ona przede wszystkim krótkie sentencje pouczające, porównania, dłuższe rozprawy i wyjaśnienia różnych prawd⁴⁷. Pierwotnie *masal* miał określać proste powiedzenie rozpowszechniane

⁴⁶ A.R. JOHNSON, *Masal*, VTS 3 (1955), s. 170–189.

⁴⁷ Określenie *masal* wywodzi się z identycznego czasownika hebrajskiego *masal* o podwójnym znaczeniu: „rządzić” lub „być rządzonym”. Znaczenie pierwsze źródłosłowu kazało by widzieć w *masal* przysłowie lub sentencję wypowiedzianą w sposób pewny, nie ulegający żadnej wątpliwości, podające zasady, normujące postępowanie ludzkie. Natomiast znaczenie drugie pozwalałoby widzieć w *masal*,

wśród ludzi, które w sposób obrazowy, porównując i uogólniając, zestawiało dwie określone wielkości na zasadzie równości, podobieństwa (lub nierówności i odmienności), a przez to odpowiednio je opisywało⁴⁸.

Cechą charakterystyczną przysłów jest brak zarówno w formie, jak i w treści, elementów o zabarwieniu imperatywnym czy napominającym. Przysłowie poprzestaje bowiem na opisie bardzo szczegółowego zjawiska z życia ludzkiego, którego treść pobudza do refleksji i zachęca do jej weryfikacji w analogicznej sytuacji własnego życia. Odpowiednio do tego rodzaju funkcji przysłowie posiada charakterystyczne właściwości. Jest wypowiedzią krótką, często podaną językiem obrazowym, przy zachowaniu zasady paralelnego układu członów i stosowanej w ówczesnej poezji rytmice.

Drugą ważną formą literacką, charakterystyczną dla twórczości mądrościowej, jest pouczenie (*esah*). Jest ono utrzymane przeważnie w tonie napominającym. Formę taką określa się także umownie mianem instrukcji lub nauki, jakiej udziela nauczyciel swemu uczniowi. Struktura literacka tych nauk może być różna, w zależności od sytuacji, w jakiej jest udzielana, naukowego poziomu środowiska, w którym wyrosła i była stosowana.

Forma pierwotna jest rozwiniętym przysłowiem i polega na rytmicznej wypowiedzi podanej często w oprawie plastycznej. Tego rodzaju sentencje otrzymywały potem pewne uzasadnienie przez dołączenie odpowiedniego motywu. Tak powstały najprostsze pouczenia w formie wezwań i rad. Nauki późniejsze są bardziej rozbudowane. Takie rady i pouczenia zostają bowiem przyobleczone w formy literackie stosowane na przykład w przepowiadaniu proroków, wzmocnione różnymi figurami soterycznymi. Mędracy ukazują więc „mądrość uosobioną”, która sama, na wzór proroków, przestrzega, napomina i wzywa. Forma taka ma charakterystyczne wprowadzenie (wezwanie do słuchania skierowane do ucznia, ze wzmianką o sankcjach, wynikających z okazywania posłuszeństwa lub postawy niewłaściwej), poprzedzające właściwą naukę, zawierającą pouczenia, napomnienia, przestrogi, itp. Zada-

rodzaj przypowieści, gdzie występuje pewne podobieństwo elementów. Inny pogląd głosi S. Łach, który uważa, że wyraz ten pochodzi od nieistniejącego dzisiaj czasownika o znaczeniu: „stać się czymś”, „reprezentować”, po którym pozostały słowa w postaci *masal* w powyżej zaznaczonych sensach. Budowa przysłowia jest prosta. Składa się zazwyczaj z dwóch członów—zdąń. Treści obu tych członów łączą się ze sobą w pewien sposób. Najczęściej są zestawione ze sobą na zasadzie paralelizmu synonimicznego (zdanie drugie powtarza innymi słowami treść zdania pierwszego), paralelizmu syntetycznego (treść obu zdań wzajemnie się uzupełnia) lub paralelizmu antytetycznego (zdania mają treść przeciwstawną sobie wzajemnie). Prototypem przysłowia było prawdopodobnie krótkie powiedzenie ludowe w formie zdania jednoczłonowego, zwracającego uwagę na bardziej charakterystyczne przejawy życia ludzkiego (1 Sm 10,12; Ez 16,44; 18,2). Cechą charakterystyczną przysłów jest brak zarówno w formie, jak i treści elementów o zabarwieniu imperatywnym czy napominającym; por. S. ŁACH, *Maszał — dydaktyczny rodzaj literacki w księgach Starego Testamentu*, RTK 3 (1956–57), s. 290; O. EISSFELDT, *Der Maschal im Alten Testament*, BZAW 24 (1913).

⁴⁸ EISSFELDT, *art. cyt.*

niem tego rodzaju nauk jest wychowanie i kształcenie ucznia, który decyduje się na tego rodzaju formację mądrościową.

Kolejną formą przekazywania mądrości jest zagadka (*hidah*)⁴⁹. Nazwa wywodzi się od słowa *had*, znaczącego tyle, co „przedkładać zagadkę” (por. Sdz 14,12; Ez 17,2)⁵⁰. Chodziło tu o wyjaśnienie trudnych problemów mądrościowych, wymagających dużej wiedzy i wnikliwości umysłowej (Prz 1,6). Jak można wnioskować ze wzmianek w innych księgach biblijnych na temat zagadek, forma ta miała zastosowanie, między innymi, na dworach królewskich, jako pewnego rodzaju sprawdzian czyjejs inteligencji. Postawiony problem mieścił się w zawiłej i często trudnej do rozszyfrowania analogii pomiędzy zjawiskami świata nierozumnego a różnymi sytuacjami życia ludzkiego.

Ponadto w tekstach mądrościowych występują także formy narracyjne. Utrzymane są w tonie przypowieści, alegorii czy autobiografii. Wykorzystywano także formy prorockie (groźba, zapowiedzi przyszłości, itp.), a zwłaszcza wzory hymnów pochwalnych, dziękczynnych, pieśni, modlitwy, złorzeczenia, lamentacje.

W tekstach mądrościowych występuje nie tylko bogactwo różnorodnych elementów stylistycznych, odpowiadających gramatyce i składni języków wschodnich, ale także wiele środków wywołujących odpowiednie efekty wyobrazeniowe czy dźwiękowe. Można tu zaliczyć: paranomazję, anaforę, epiforę, wykorzystanie określeń synonimicznych, posługiwanie się fikcją. Ważne znaczenie mają tu również takie formy stylistyczne, jak i złorzeczenia, błogosławieństwa, pytania retoryczne czy porównania.

Bogactwo i różnorodność tego rodzaju elementów stylistycznych wpływało na piękno literackiego ukształtowania tekstu i równocześnie budziło zainteresowanie myślą mądrościową oraz ułatwiało jej zrozumienie. Świadczy to o ważności tej myśli w formowaniu życia religijnego Izraela oraz o powadze tego czynnika w dziejach narodu i jednostki.

5. Formacja mądrościowa

Bardzo ważnym jest przekazanie mądrości poprzez odpowiednią formację mądrościową. U początków takiej formacji stała rodzina⁵¹. Wiele uwag na temat wychowania w rodzinie zamieszcza Księga Przysłów. Wymienia się w niej zarówno ojca, który wychowuje syna do karności i wydaje odpowiednie nakazy, jak i matkę, przekazującą mu swoje pouczenia. Miały one na celu wyrobienie w dziecku posłuszeń-

⁴⁹ H.P. MULLER, *Der Begriff „Ratsel“ im Alten Testament*, VT 1970, s. 465–489.

⁵⁰ POTOCKI, *Księgi mądrościowe Starego Testamentu*, s. 406; MULLER, *art. cyt.*, s. 465–489.

⁵¹ Por. Prz 1,8-9; 4,3-9; 6,20-21; 23,13-14.22-25; 31,1-9.

stwa, karność i pobożność przez uległość okazywaną ojcu i zapamiętanie treści nauk udzielanych przez matkę. Z uznaniem wyraża się ona o postawie syna mądrego, który swoim zachowaniem sprawia radość ojcu i matce, ale równocześnie piętnuje wady dziecka zaniedbanego, odczuwane bardzo przykro zwłaszcza przez matkę.

Mędrzec, który tę naukę ułożył, bardzo wysoko ocenia wartość kształcenia i wychowania w rodzinie. Zestaw napomnień ukazanych w tej księdze stanowi cenne źródło dla poznania treści mądrościowego nauczania w rodzinie. Troska o dobro własne i syna uzasadnia zatem konieczność stosowania przez rodziców odpowiednich metod wychowawczych (Prz 10,1.5; 13,1; 15,20; 17,6.21; itp.). To właśnie rodzice byli pierwszymi przekazicielami mądrości. Każde z rodziców spełniało właściwą sobie rolę w tym procesie.

Osiągnięcie wyższego poziomu formacji mądrościowej ułatwiała szkoła izraelska o takim właśnie profilu. Kierowali nią profesjonalni nauczyciele i wychowawcy, którzy kształcili swych uczniów zgodnie z przyjętym w tego rodzaju ośrodkach programem. Wprawdzie teksty mądrościowe nie mówią wyraźnie o istnieniu takich ośrodków (poza Syr 51,23), jednakże zarówno charakter nauk, jak i treść niektórych wypowiedzi ksiąg mądrościowych pozwalają przyjąć istnienie takich ośrodków⁵². Hipotezę o istnieniu takich szkół, w których dokonywało się kształcenie mądrościowe, potwierdza archeologia⁵³. Ośrodki te rozwijały swoją działalność współpracując z rodziną ucznia⁵⁴. Ówczesne nauczanie uwzględniało problemy ludzi młodych, którym starało się nieść praktyczną pomoc. Wysiłki nauczyciela nie ograniczały się jedynie do przekazania uczniom określonego zasobu wiedzy, ale zmierzały do formowania ich postaw życiowych, co mogło ich uchronić przed zagrożeniami i zapewnić im prawidłowy rozwój duchowy. Chociaż formacja mądrościowa dokonywała się pod kierownictwem nauczyciela, to jednak przeprowadzać ją musiał sam uczeń, wykonując ściśle otrzymane polecenia. Pierwszorzędnym jej celem, a zarazem podstawowym sprawdzianem posiadania mądrości jest osiągnięcie wysokiego poziomu życia religijnego. Pierwotne nauczanie w takich ośrodkach kształceniowych miało zasięg ograniczony, jednak stopniowo było ono rozszerzane.

Szkoła kontynuowała kształcenie rozpoczęte w rodzinie. W początkowym okresie ograniczało się ono do niewielkiej grupy młodych ludzi, których liczba z czasem znacznie wzrosła i obejmowała także mężczyzn żonatych. Formacja szkolna zakłada, że uczeń zdobył już bojaźń Bożą w wychowaniu rodzinnym, gdzie był już zaprawiany do zachowywania przykazań. Na tym etapie kształcenia należało ją tylko

⁵² A. KLOSTERMANN, *Schulwesen in alten Israel*, Leipzig 1908; L. DUR, *Das Erziehungswesen in alten Israel und im antiken Orient*, MVAeG 36 (1932); J.L. CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, JBL 104 (1985), s. 601–615.

⁵³ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 63.

⁵⁴ B. LANG, *Schule und Unterricht im alten Israel*, w: M. GILBERT (wyd.), *La Sagesse dell' Ancien Testament*, (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 51), Gembloux 1970, s. 192n.

przepoić wiedzę, by jako człowiek mądry był świadomy swojej religijności, zdając sobie sprawę zarówno z przywilejów, jak i z zobowiązań, jakie ona niesie z sobą. Dzięki nauczaniu szkolnemu dochodzi on do zrozumienia sprawiedliwości, praworządności i prawości, jaka przepajać winna każdy czyn ludzki, czyli do praktycznej wiedzy o potrzebie i naturze wszystkich mechanizmów regulujących i usprawniających działanie człowieka o wysokich kwalifikacjach etycznych⁵⁵

Można zatem wysnuć wniosek, że szkolna działalność mędrców w dużym stopniu mogła przyczynić się do duchowej formacji ludzi, którzy chcieli korzystać z ich usług. Uwzględniając osiągnięcia wychowania rodzinnego, a więc karność i pobożność, wprowadzali młodego człowieka w tajniki życia w mądrości. Kto potrafił je zgłębić, stawał się człowiekiem mądrym, czyli takim, który swoją wiarę w Boga wyznawał świadomie, rozumiał sens i wartość postępowania prawidłowego, umiał rozpoznać i omijać niebezpieczeństwa ze strony zgubnych postaw ludzi złych i odznaczał się wytrwałością w przestrzeganiu zasad praworządności.

Ponadto należy zaznaczyć, iż formacja mądrościowa, poza dwoma wyżej wymienionymi ośrodkami, miała także i inne, mniej ważne formy. W stosunkowo dużym zbiorze biblijnych ksiąg mądrościowych (Prz, Hi, Koh, Syr, Mdr, Pnp) znajduje się sporo materiału, którego nie można zaliczyć do mądrościowej twórczości literackiej⁵⁶. Obecnie nie można jednak określić dokładnie, jakie formy ona przybierała.

Podsumowując powyższe analizy, dotyczące koncepcji mądrości i jej wychowawczej roli w ujęciu ksiąg sapiencjalnych Starego Testamentu, należy stwierdzić, że proces formacji mądrościowej miał właściwie charakter ciągły i trwały. Rozpoczął się w domu rodzinnym, gdzie syn pod kierownictwem ojca i matki zaprawiał się do posłuszeństwa i otrzymywał zasób wiedzy, koniecznej do wypełniania swoich obowiązków. Osiągnięte na tym etapie wyniki były poszerzane i pogłębiane w ośrodku szkolnym, prowadzonym przez profesjonalnych nauczycieli mądrości. Zmierzali oni głównie do przekazania uczniowi praktycznej wiedzy o uwarunkowaniach życia ludzkiego oraz do wyrobienia w nim nawyku prawidłowego postępowania, odpowiadającego wierze i moralności jahwistycznej. Mądrościowe nauczanie pozaszkolne było otwarte dla wszystkich. Miało ono na celu pobudzić każdego do refleksji teologicznej i doprowadzić do osobistego kontaktu z mądrością Bożą na płaszczyźnie życia normowanego praworządnością, wiernością i miłością⁵⁷. Jak więc widać, formacja mądrościowa spełniała ogromną rolę w wychowaniu człowieka i to nie tylko na pewnym etapie jego życia, ale przez całe życie.

⁵⁵ S. POTOCKI, *Proces formacji mądrościowej w ujęciu Prz 1–9*, RTK 35 (1988), z. 1, s. 39–64.

⁵⁶ H.-J. HERMISSON, *Studien zur israelitischen Spruchweisheit*, w: *Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament*, Neukirchen-Vluyn 1968, s. 134–136; B. LANG, *Frau Weisheit. Deutung einer biblischer Gestalt*, Düsseldorf 1975, s. 18.

⁵⁷ POTOCKI, *Proces formacji mądrościowej w ujęciu Prz 1–9*, s. 64.

Die Konzeption der Weisheit und deren erzieherische Funktion in der alttestamentlichen Weisheitsliteratur

Zusammenfassung

Die Analyse der alttestamentlichen Weisheitsliteratur lässt feststellen, dass der Prozess der Weisheitserziehung eigentlich einen kontinuierlichen Charakter hatte. Er begann im Elternhaus und wurde in den von professionellen Weisheitslehrern geleiteten Schulen erweitert und vertieft. Diese Lehrer bemühten sich, den Schülern praktische Kenntnisse über das menschliche Leben zu vermitteln und sie zum Handeln nach der jahwistischen Moral zu erziehen. Man müßte auch auf die außerschulische Weisheitsvermittlung hinweisen, die allen zugänglich war. Sie sollte zur theologischen Reflexion und zum persönlichen Kontakt mit der göttlichen Weisheit führen.